

BDU
1919

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏVƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

---

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

1

2019

PEDAQOGİKA

UOT 37.01.

“KREATİV” VƏ “TƏNQİDİ” TƏFƏKKÜR ANLAYIŞLARININ
MƏZMUNU, TƏCRÜBƏDƏ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

N.E.ZEYNALOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
nigarzeynalova777@gmail.com

Məqalədə tənqidi təfəkkür, onun mahiyyəti, əhəmiyyəti, kreativ təfəkkürün formalaşdırılmasındakı roluna dair ətraflı məlumat verilmiş, geniş təhlillər aparılmışdır. Həmçinin tənqidi təfəkkürlə kreativlik arasındakı əlaqələr araşdırılmış, müxtəlif tədqiqatçıların bu istiqamətdəki yanaşmaları nəzərdən keçirilmiş, təlim prosesində tənqidi təfəkkürün inkişafına zəmin yaradan metodlar sadalənmiş, hər biri ayrı-ayrılıqda analiz edilmişdir. Məqalədə təfəkkürün inkişafı metodlarının üstün və zəif cəhətlərinə dair müqayisəli məlumatlar təqdim olunmuşdur. Təfəkkürün inkişafının ilk növbədə müəllimdən, onun hazırlığından, yararlandığı metodlardan və pedaqoji bacarıqlarından düz mütənasib asılılığı xüsusi vurğulanmışdır.

Açar sözlər: tənqidi təfəkkür, kreativ təfəkkür, metod, keys, fəaliyyət, təhlil, qərar qəbulu, mühakimə

Müasir dövrdə təhsilin əsas vəzifəsi təhsilalanların təfəkkürünün, düşüncə bacarıqlarının inkişafıdır. Təfəkkürün inkişafının əhəmiyyəti gündəlik həyatda, əmək fəaliyyətində, təhsildə, cəmiyyətdə insanlar arasındakı əlaqələrdə özünü göstərir. O, insanın həyat tərzinin səviyyəsi ilə birbaşa əlaqəli olduğundan təlim prosesində nəzərə alınması mütləqdir. İdeal həyat təzi müstəqillik, uğurlu ünsiyyət, innovasiya, inam və əmin-amanlıqla səciyyələnir. Qeyd olunan xüsusiyyətlər bir-birinin inkişafına güclü təkan verir. “Kreativ təfəkkür” və “tənqidi təfəkkür” anlayışlarının araşdırılması və istifadə dairəsinin genişləndirilməsi, real həyat problemlərinin həlli, fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, ictimai kontekstdə məlumat və arqumentlərin dəyərləndirilməsi, vacib qərarların qəbulu kimi məsələlər bu məqsədə xidmət edir. Pedaqoqlar tələbələrin kreativ olmasını: köhnə nümunə və biliklərin təkrarlanması deyil, yeni, naməlum vəziyyətlərə düzgün reaksiyanın verilməsini, problemlərin yeni və daha səmərəli həllinin təklifini, orijinal fəaliyyətin nümayişini və s. arzu edirlər. Təlim prosesində tənqidi və kreativ təfəkkürün formalaşdırılması, adətən, bir-birindən ayrı nəzərdən keçirilir, hər ikisinin fəaliyyəti müstəqil təşkil olunur. İnsan, adətən, vaxtını, istedad və maddi vəsaitlərini əhəmiyyətli, dəyərli hesab etdiyi məsələlərə sərf edir. Bu, təfəkkür bacarıqlarına da

şamil edilir. Təfəkkürün, düşüncə bacarıqlarının inkişafına lazımı dəyər verilmədikcə, təlimdə onun əhəmiyyəti və inkişafı məsələləri diqqətdən kənar qalacaqdır. Bu səbəbdən hər iki təfəkkür növünün təlimdə əlaqələrinə dair birmənalı mövqə bildirilməli və təlim prosesində onların inkişafı istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir. Tənqidi təfəkkür, adətən, analiz kimi dəyərləndirilir, müəyyən struktur və ya kontekst çərçivəsində mühakimə yürütmək vasitəsi olaraq qəbul edilir. Kreativ təfəkkür isə təxəyyül, konstruktivizm, generativliyin xüsusiyyətlərini daşıyır. O, strukturun çərçivəsindən çıxmaq, hüdudları aşmaq imkanı yaradır. Alimlərin hər iki təfəkkür növü arasındakı əlaqələrə dair fikirləri fərqlənir. Bəzi tədqiqatçılar bildirmişlər ki, onlar ayrı-ayrı fəaliyyət göstərərək biri digərini tamamlayır. Məsələn, Qlazerin təbirincə desək, “kreativlik tənqidi təfəkkürü zənginləşdirir, lakin onun mühüm komponenti kimi çıxış etmir” [7, 25]. De Bono isə əksinə, vurğulamışdır ki, hər iki təfəkkür növü arasında ziddiyyət mövcuddur. Belə ki, müəyyən çərçivənin hüdudlarından çıxmaq strukturu səciyələndirən tənqidi qiymətləndirmə üçün məntiq və standartlardan imtinanı tələb edir. Lakin hər iki qrup bir fikirdə həmrəydir: tənqidi və kreativ təfəkkür əsaslı şəkildə fərqlənir və bu səbəbdən fərqli pedaqoji yanaşmaların hazırlanmasını labüdləşdirir [6]. Tənqidi təfəkkürün inkişafı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi alimlərin fikrincə, tənqidi təfəkkürün inkişafına dair bacarıqlar tələbələrin müstəqil fəaliyyəti prosesində formalaşdırılmalı, tədris olunan fənlər, təlim materialları vasitəsilə inkişaf etdirilməlidir. Burada divergent düşüncə, çevikliyi stimullaşdıran texnikalar yaddan çıxarılmamalı, əksinə, diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Digərləri isə bildirir ki, tənqidi təfəkkürün bir sıra amilləri yaradıcılığa, kreativliyin inkişafına mənfi təsir göstərir. Lateral düşüncə tərzinin tədqiqatı ilə tanınan E.De Bono belə bir fikir irəli sürmüşdür: “İstənilən sahədə zəngin təcrübə kreativliyi məhdudlaşdırma bilər, çünki sahə haqqında ətraflı biliklərə malik olmaq yeni ideyaların yaranmasına maneçilik törədir, bəzən isə qarşısını alır” [5].

Əlbəttə, tənqidi və kreativ təfəkkür arasında əsaslı dixotomiya (müqayisə, tutuşdurma) mövcuddur. Lakin buna baxmayaraq, biri digərinin tərkibinə inteqrasiya edərək onun yaranmasına öz töhfəsini verir. Kreativ nəticələrin generasiyasında tənqidi (analitik), mühakimə aspektləri mövcud olduğu kimi, tənqidi təfəkkürün inkişafında da təxəyyül və kəşfetmə elementləri vardır. Buna görə də təfəkkür növlərini bir-birindən ayırmaq mürəkkəb məsələdir. Əslində onların inkişafına dair problemlər ənənəvi təlim paradigmindən qaynaqlanır. Təlim proqramları müəllimiyönümlü yanaşmanı, avtoritar metodları təbliğ etdiyindən, tənqidi və kreativ təfəkkürün inkişafı, ən yaxşı halda, yalnız əlavə tapşırıqlar vasitəsilə mümkünləşirdi. Təfəkkürün inkişafı təlim məqsədləri və təlim nəticələrində nəzərə alınmalıdır. Müasir dövrdə təfəkkürün növlərinin mahiyyəti haqqında fikirlər istər psixoloji, istərsə də pedaqoji ədəbiyyatda fərqlənir. Tədqiqatçıların əksəriyyəti onların arasında kəskin fərqi olduğunu vurğulayır.

Tənqidi təfəkkür insanı müəyyən çərçivə ilə məhdudlaşdırır. O, qapalı strukturda qurulduğundan, hüdudları aşmaq vasitələri ilə təmin edilməmişdir, hətta qiymətləndirilməsi də çərçivə daxilində aparılır. Tənqidi təfəkkür əsaslandırılmış mü-

həkimə, qərar qəbulu ilə məşğuldur, əsasən analitik, qiymətləndirici, seçici qaydalarla bağlılığı ilə fərqlənir. Çərçivə daxilində verilən lazımı məlumat və müvafiq əsaslandırma texnikaları mühakimə və alqoritm xarakterlidir.

Kreativ təfəkkür isə əksinə, çərçivənin hüdudlarını aşır və kəşfedici, təxəyyüllü, yeni ideyaların generasiyasını, köhnə çərçivənin qırılmasını nəzərdə tutur, tənqidi təfəkkürə zidd göstəricilərə malikdir. O, spontan, generativ və qeyri-qiymətləndiricidir, məntiqə və dəlillərə deyil, intuisiyaya, şüuraltı proseslərə əsaslanır.

Kestler nizamlı təfəkkürlə yaradıcı akt arasında müqayisəli təhlillər aparmışdır. Qaydalı, nizamlı təfəkkür müəyyən qaydalar əsasında zəif idarə olunan oyundur. Bəzi qaydalar açıq-aydın göstərilir, bəziləri isə gizli saxlanılır. Yaradıcı akt şüursuz resurslardan asılı olduğundan nəzarətin zəifləməsi ilə paralel baş verir. ziddiyyətlərə məruz qalmır və sağlam fikir adlanır [8].

Tədqiqatımızda hər iki təfəkkür növünün bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinə və tənqidi təfəkkürün kreativ təfəkkürə təsir etməsinə, onun inkişafına zəmin yaratması haqqında fikrə əsaslanırıq.

İstənilən təfəkkür tərzini yeniliklərin axtarışı və kəşfidir. Tələbə fənn üzrə bəzi biliklərinə malikdirsə, məsələnin həlli zamanı fənnin əvvəllər məlum olmayan aspektlərini aşkarlayır, beləliklə də təfəkkürün inkişafı baş verir. Qavrama prosesində tələbə biliklərinə əsaslanaraq, onları inkişaf etdirərək, obyektin yeni təriflərini üzə çıxarır.

Hazırda tələbələrə müstəqil təlim və düşüncə bacarıqlarının aşılması istiqamətində məqsədyönlü fəaliyyət təşkil olunmur. Uzun illər təhsildə əsas məqsəd məzmunun əzbərlənməsi idi, bu da tənqidi və kreativ təfəkkürün diqqətdən kənar qalmasına gətirib çıxarmışdı. Tənqidi təfəkkür nadir hallarda anadangəlmə olur. Onun inkişafı üçün tələbələrdə sistemli şəkildə təhlil (analitik) bacarıqları formalaşdırmaq, yeni biliklərin axtarışına açıqlıq, qərəzsizlik nümayiş etdirməyi öyrətmək lazımdır. Belə yanaşma nəticəsində təhsilalanlar istənilən sahədə tənqidi təfəkkürə dair bacarıqlara əsaslanıb, onları tətbiq edə biləcəklər. Lakin orta məktəbdən müstəqil qərar qəbuluna, problem həllinə deyil, ənənəvi, müəllimiyönümlü, reproduktiv təlim metodlarına alışan tələbələrin ali məktəbdə müqavimətə üzvləşmək təhlükəsi böyükdür.

Tənqidi təfəkkürün kreativliyin inkişafına təsirini müəyyənləşdirmək məqsədilə onun təlim prosesində inkişafına təsir göstərən amilləri nəzərdən keçirək. Burada bəzi priyomlardan istifadəni nümunə kimi göstərmək mümkündür. Onlardan mətnlə işləmək, məlumatın qrafik təşkili, mətnlə birbaşa əlaqəsi olan çarşmalar, təlimatların verilməsi, beyin xəritələri (klasterlər), beyin həmləsi və keysləri sadalamaq mümkündür.

Təhsilalanlarla mətn üzrə iş aparılması və klasterdən istifadə tənqidi təfəkkürün inkişafına zəmin yaradır. Mətnin üzərində markerlərlə qeydlərin edilməsi, məlum və naməlum faktların, yeni məlumatların, ziddiyyətli məqamların rənglərlə fərqləndirilməsi tələbələrə mətnin oxunuşuna məqsədyönlü və dərk edilmiş şəkildə yanaşmaq imkanı verir. Mətnin müstəqil şəkildə oxunuşu, təhlilindən sonra qrupda müzakirələrin təşkili, fikir mübadiləsi, məlumatın sistemləşdirilməsi yeni

materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək göstərir. Qrupda diskussiyaların aparılması qarşılıqlı öyrənməni, qaranlıq məqamların aydınlaşdırılmasını, əlavə fakt və arqumentlərin irəli sürülməsini təmin edir.

Oxuya başlamazdan əvvəl tələbələr oxunun məqsədini müəyyənləşdirməlidirlər: oxunun səbəbi, mətnin sərlövəsinin (başlığının) təhlili, məzmunun proqnozlaşdırılması, əsas və ikinci dərəcəli məlumatın dəyərləndirilməsi, qeydiyyat aparılması. Oxu zamanı mətnin daha yaxşı qavranılmasına kömək edən priyomlardan yararlanmaq mütləqdir:

- Məlumatın sadələşdirilmiş şəkildə ifadəsi;
- Seçilmiş hissələrin oxunması;
- Əsas cümlələrin qeyd olunması;
- Mürəkkəb hissələrin ucadan oxunması;
- Qeydlərin aparılması.

Oxu prosesi başa çatdıqdan sonra tələbələr əsas məlumatları yazılı şəkildə qeyd etməli, ayırı-ayrı hissələrin yenidən oxunub-oxunmamasına dair qərar verməli, oxuduqlarının qısa xülasəsini yazmalı, mövcud bilikləri ilə yeni məlumat arasında əlaqələr yaratmalıdırlar. Mətnlə iş zamanı tələbələr təkcə onun məzmunu və əsas məqamlarını deyil, eləcə də dəyərli hesab etdiklərini, aydınlığa ehtiyac olan və əlavə tamamlama işlərini müəyyənləşdirə bilərlər. Fəaliyyətin qrup şəklində təşkili öyrənənlərə mətnə fərqli mövqelərdən baxmaq imkanı verir, konstruktiv tənqid, düzgün, adekvat qərar qəbulu və s. bu kimi bacarıqları formalaşdırır.

Məlumatın qrafik təşkili təfəkkür proseslərini daha da sürətləndirir, cədvəl, diaqram, beyin xəritələri, sxemlər və s. məlumatın mənimsənilməsi və emalına münbit şərait yaradır. İdeyalar arasında əlaqələrin qurulması, düşüncə strategiyaları, düşüncə prosesi əyani şəkildə təsvir edildikdə daha anlaşılıqlı olur. Məlumatın qrafik şəkildə təşkili təlimin hər mərhələsində: mövzu ilə bağlı araşdırmanın əvvəlində, hazırlıq mərhələsində, tədqiqatın düzgün istiqamətləndirilməsi və onun ətrafında düşüncə prosesinin təşkilində mümkündür.

Mətnlə birbaşa əlaqəli çalışmalar tələbələrin mətni anlamaq, onu refleksiya etmək bacarıqlarının inkişafına təkan verir, fəal oxu, yazı, dinləmə kimi fəaliyyətlərə yönəldir. Bu tapşırıqlar geniş tətbiq dairəsinə malik təlim strategiyalarıdır. Çalışmaların tərkibinə oxu kitabları və internetdən əldə olunan yazılı, vizual materiallar daxil etmək mümkündür. Onun hazırlanma və istifadə məqsədi öyrənənlərin mətn üzərində işini tənzimləməkdir. Mətn üzrə iş zamanı lazımi sözlərin seçilib siyahısının tutulması, sadalanması, diaqramların çəkilməsi və ya nəsr şəklində təsviri kimi fəaliyyətlərdən yararlanmaq faydalıdır. Təhsilənlərə verilən tələblərin səviyyəsi, yəni təlimin diferensiasiyası müəllim tərəfindən onların ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi əsasında təyin olunmalı və həyata keçirilməlidir. Pedaqoqun göstərişlərini düzgün şəkildə anlayıb yerinə yetirmək məqsədilə dinləməyə dair çalışmalar hazırlamaq mümkündür [4].

Təlimatların verilməsinə müxtəlif tipli tapşırıqların təqdim olunması daxildir: məsələn, istənilən problemlə bağlı məlumatın toplanılması və s. Adətən, tələbələr tapşırığın şərtinə (təlimatına) diqqətsiz yanaşırlar. Şərtin (təlimatın) akade-

mik üslubda yazılmasına, hər mərhələnin ayırı-ayrılıqda anlaşılıqlı olmasına baxmayaraq, bütövlükdə çətinliyi, yerinə yetirməyə inamsızlıq, layihənin maraqsızlığı səbəb kimi göstərilir [3, 160]. Problemlərin aradan qaldırılması öyrənənlərin bacarıq və diqqətindən asılıdır, lakin aşağıda göstərilmiş məqamlar da nəzərdə saxlanılmalıdır:

• Tapşırıq və ya layihə üçün şərtlərin tələbələrlə birgə hazırlanması. Tapşırıq tələbələr tərəfindən hazırlandığı üçün onun yerinə yetirilməsi addım-addım yoxlanılmalıdır.

• Nömrələnmiş kağızlar üzərində təlimatların yazılması. Vərəqlər tələbələrə verilir, ardıcılıqla düzülməsi tapşırıqlar. Tapşırığın məqsədəuyğun və ya yanlış olması müzakirə edilir. Yekun variant yazılı şəkildə tələbələrin kitablarına yapışdırılır.

• Şərtləri oxuduqdan sonra onlara müvafiq hadisələri seçmək, ardıcılıqla müəyyənləşdirmək tapşırıqlar.

• Tələbələrə əvvəl tapşırığın müzakirəsini aparmaq, sonra isə şərtini yazmaq təklif edilir.

Eyni yanaşma prosesin gedişində və ya təsvirində də tətbiq oluna bilər. Məsələn, məlumat bazasını araşdırmaq və s.

Klasterlər (beyin xəritələri) anlayışı asan başa düşmək üçün sözlün beyində yaratdığı ilk assosiasiyaları toplamağın ən əlverişli üsuludur. Hadisəni yadda saxlamaq üçün mövzu ilə əlaqəli hörməçəkşəkilli diaqram qurulur. Buradakı ox işarələri məfhumlar arasındakı əlaqələri göstərir. Beyin xəritələri mövzu üzrə biliklərin xülasə və ya ümumiləşdirmə şəklində qrafik ifadə formasıdır. O, konstruktivizm təlim nəzəriyyəsi ilə əlaqəli qurulmuşdur. Konstruktivistlər yeni biliklərin mövcud məlumatlar üzərində qurulmasını dəstəkləyirlər. Xəritələr tam (bütöv) və hissələrin qarşılıqlı əlaqələrini müəyyənləşdirmək, yeni bilikləri köhnələrlə genişləndirib sistemləşdirmək imkanı verir, tələbələrə yeni bilikləri öz sözləri ilə izah etməyə kömək göstərir. Fəaliyyətin əvvəlində hazırlanan xəritələrə refleksiya mərhələsində (sonda) əlavələr oluna bilər. Əyanilik biliklərin daha yaxşı və möhkəm mənimsənilməsinə təmin edir. Xəritələrin tərtibatı mərhələsi çətindir, lakin hazırlıq prosesinin özü də faydalı fəaliyyətdir. Onların yaradılması tələbələrin ideyalarını əyaniləşdirməyə kömək edir [9].

Müəllimin əsas vəzifəsi tələbələri problemlə bağlı daha çox ideyanın yaradılmasına və əlaqələrin qurulmasına həvələndirməkdir. Beyin həmləsi öyrənənlərdə yaradıcı fəaliyyəti stimullaşdırmağa əsaslanan metoddur. Bu zaman iştirakçılara qısa müddət ərzində mümkün qədər fikir, ideya, problem həlli təklif etmək imkanı verilir. Daha sonra səsəndirilən ideyalardan təcrübədə tətbiq oluna bilən ən yaxşısını seçilir. Beyin həmləsi üç əsas mərhələdən ibarətdir: problemin qoyuluşu, ideyaların generasiyası, ideyaların qruplaşdırılması, seçimi və dəyərləndirilməsi.

Problemin qoyuluşu mərhələsində problem hər kəs üçün anlaşılıqlı və dəqiq şəkildə ifadə olunur.

İdeyaların generasiyası mərhələsində iştirakçılara məhdudiyətlər qoyulmamalı, deyilən fikirlərə müsbət və ya mənfi rəy bildirilməməli, ideyalar tənqiddə

məruz qalmamalıdır. Çünki fikirlərin qiymətləndirilməsi yaradıcılığa mənfi təsir göstərə bilər. Söylənən fikirlər birləşdirilə və inkişaf etdirilə bilər.

İdeyaların qruplaşdırılması, seçimi və dəyərləndirilməsi mərhələsində ən böyük əhəmiyyət kəsb edən ideyalar seçilir, beyin həmləsi yekunlaşdırılır, hər bir ideyaya rəy bildirilir, onlar təhlil olunur, qiymətləndirilir.

Keys və ya konkret vəziyyətlər metodu (ing. case-vəziyyət) istənilən sahə üzrə müəyyən vəziyyətin təsviridir. Adətən, problem və ziddiyyət üzərində qurulur və real həyatı faktlara əsaslanır. Keys fəal təlim metodudur. Onun məqsədi tələbələrin birgə səyi ilə situasiyanın (keysin) təhlili, praktik qərarın qəbulu, prosesin sonunda təklif olunmuş alqoritmlərin dəyərləndirilməsi və problemin optimal həllinin seçimidir. Ənənəvi təlim metodları ilə müqayisədə onun bir sıra üstünlükləri var: praktiklik, interaktivlik, konkret bacarıqların formalaşdırılması. Keyslər aşağıdakı üstünlüklərə malikdir:

- Ali məktəbdə alınan nəzəri biliklərin fərqli istiqamətlər üzrə tətbiqinə, praktik bacarıqların formalaşmasına geniş imkan yaradır.

- Təhsilənlərin problem həllinə cəlb olunması materialın tam mənimsənilməsinə təmin edir. Keysin təhlilində bütün tələbələr problem həllinə istiqamətləndirilir.

- Prosesdə əsas diqqət hazır biliklərin əldə olunmasına deyil, onların qurulmasına, yaradılmasına yönəldilir.

- Keyslərin həlli akademik mühitdə, peşə fəaliyyətində əhəmiyyətli sayılan bir çox bacarıqların formalaşdırılmasını təmin edir.

Yuxarıda sadalanan bir neçə metod vasitəsilə təlimdə tənqidi və kreativ təfəkkürün inkişafına nail olmaq mümkündür. Bu fəaliyyətin təşkili aşağıdakı mərhələlər üzrə həyata keçirilə bilər: fəaliyyətin genişləndirilməsi, imkanların müəyyənləşdirilməsi, ideyaların mübadiləsi, fərziyyələrin dəyərləndirilməsi, qərarların qəbulu.

Fəaliyyətin genişləndirilməsi problemin tədqiqatı üçün sualın müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur: tələbələr qısa müddət ərzində problemlə əlaqədar ağılla gələn bütün fikirləri sadalamalıdır. Bu, mövcud bilik və təcrübəni fəallaşdırmaq, assosiasiyalar vasitəsilə ideyalar generasiya etmək imkanı verir.

İmkanların müəyyənləşdirilməsi mərhələsində əvvəlcə toplanılan məlumatları, ideyaları genişləndirmək məqsədilə beyin xəritələri tərtib olunur. Beyin xəritələri tələbələrin ideyalarını əyaniliyə transformasiya etmək imkanı verir. Bu mərhələdə müəllimin əsas vəzifəsi tələbələri problemlə bağlı daha çox fikir irəli sürüb əlaqə qurmağa yönəltməkdən ibarətdir. Beyin xəritələrinin tərtibi üçün ideya mübadiləsinə 10 dəqiqəyədək vaxt ayrılır.

Növbəti mərhələdə auditoriya kiçik qruplara bölünür, qrupun hər bir üzvünün öz fikrini bildirir. Tələbələr yoldaşlarını diqqətlə dinləyir, suallar verir və müzakirələr aparılır.

Fərziyyələri daha yaxşı anlamaq və dəyərləndirmək məqsədilə suallar verilməlidir. Bu mərhələ müəyyən vaxt tələb edir. Çünki bütün fikirlər suallarla müşahidə olunur, müzakirələr aparılır, qeyri-müəyyən təkliflərə aydınlıq gətirilir.

Qrup işi öyrənənlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tələbələr öz fikirləri ilə yanaşı, qrup yoldaşlarının alternativ ideyalarını dinləyir, problemin həllinə dair müxtəlif yanaşmaları götür-qoy edirlər. Bununla birlikdə, digər fikirləri dinləyərkən tələbələr ruhlanır və onlarda yeni ideyalar yaranır. İdeyaların genişləndirilməsi daxili refleksiya ilə xarici modellərin birləşməsi hesabına baş verir.

Qərarların reallaşdırılması mərhələsində tələbələr müzakirə zamanı reaksiyalarının qeydiyyatını aparır, “keçmiş biliklərlə yeniləri arasında ziddiyyətlər varmı?”, “hansı ideyalar yarandı?”, “bu fəaliyyətdə yeni nə öyrəndim?” və s. sualları cavablandırırlar.

Tələbələr fikirlərini əsaslandırılmayana qədər onların səhv və ya düzgün cavab vermələri barədə rəy bildirmək olmaz. Təhsilənlərdə təfəkkürün hər iki növünün inkişafını təmin etmək məqsədilə düşüncə tərzinin qiymətləndirilməsinə dair meyarları öncədən hazırlamaq vacibdir. Belə halda tələbələr bilik və bacarıqlarının tətbiqinə, müstəqil işləməyə meyil göstərirlər. Təhsilənlərdə hər şeyi bilmək, öyrənmək həvəsini formalaşdırmaq onlara məntiqi əsaslandırma aparmaq, mühakimə yürütmək, düşüncə proseslərini idarə etmək imkanı yaradacaqdır.

Təfəkkürün inkişafı metodlarının üstün və zəif cəhətləri mövcuddur. Müsbət xüsusiyyətlərə tələbələrin aktivliyinin, müstəqilliyinin, kreativliyinin, marağının, məsuliyyətliliyinin yüksəlməsi, müəllimdən asılılığın azalması, məzmunun daha tez və rahat anlaşılması, qavranılması, idrak motivasiyasının, uzun müddət qorunub saxlanılması, təlimin mexaniki deyil, dərk etmə vasitəsilə həyata keçirilməsi aiddir. Zəif cəhətlər isə bacarıqların qiymətləndirilməsində yaranan problemlər və nizam-intizama nəzarət məsələləridir.

Təlim prosesində beyin xəritələri, klasterlər, diaqram, sxem və cədvəllərdən istifadə təlim materiallarının sistemləşdirilməsi, məntiqi təşkili və təqdimatı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əyani istinadlar tələbələr tərəfindən şəxsi ideya, təsəvvür və düşüncələr əsasında tərtib olunduğu üçün yaddaşda assosiasiyaların yaradılması, məzmunun bərpası prosesini asanlaşdırır. Bu səbəbdən tələbələr tərəfindən əyani vasitələrin yaradılması həvəsləndirilməli və dəstəklənməlidir. Sadalanan üsullar keys-stadi, problemlə və tədqiqat əsaslı təlim yanaşmaları ilə birgə istifadə olunarsa, təlimin səmərəsi yüksələ bilər.

Tənqidi təfəkkür şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyini nümayiş etdirir, yeni imkanlara şərait yaranan kreativ təfəkkürü yüksək dəyərləndirir. Kreativ təfəkkür bacarıqlarına yaratmaq, kəşf etmək, fərziyyələr irəli sürmək, təxəyyül aiddir. Kreativ təfəkkür kifayət qədər bilik, dərrakə tələb edir. Qeyd olunan metodların əksəriyyəti istər tənqidi, istərsə də kreativ təfəkkürün formalaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrdə dəyişikliklər gündəlik həyatın normasıdır. Bu baxımdan təlimdə müəllimin əsas vəzifəsi təhsilənlərin təfəkkür proseslərini modelləşdirmək və zəruri bacarıqların inkişafı, tətbiqi və nümayişi üçün münbit şərait yaratmaqdır.

Səmərəli fəaliyyət üçün bilik və məlumatlılıq kifayət deyil. Tənqidi düşüncəyə malik tələbələr problem həllində səmərəli yanaşma nümayiş etdirirlər. Belə halda pedaqoqun tənqidi təfəkkürün inkişafına yönələn, öyrənənləri təhlilə, sinte-

zə və qiymətləndirməyə həvəsləndirən metodlardan yararlanması tövsiyə olunur.

Tədqiqat zamanı təlimdə tənqidi təfəkkürün inkişafına maneə yaradan amillər də sistemləşdirilmişdir: təlimdə çatışmazlıqlar, vaxt məhdudluğu, məlumat və resursların çatışmazlığı.

Tənqidi təfəkkürün inkişafına mənfəət təsir göstərən amillərdən biri də müəllimlərin bu mövzuda səriştəsizliyidir. Metodik vəsaitlərdə tənqidi təfəkkürün inkişafı ilə bağlı materiallar həddindən artıq azdır. Bəzi dərsliklərdə fəsillərin müzakirəsi üçün tənqidi təfəkkürə əsaslanan suallara yer verilmişdir. Lakin onlarda təfəkkürün sistemli inkişafı məsələsi nəzərdə tutulmamış, resurslardan istifadə əksini tapmamışdır. Vaxtın məhdudluğu da təlim prosesində tənqidi təfəkkürün inkişafına maneələr törədir. Bəzi müəllimlər irihəcmli materialın qavranılmasına çalışır. Təlim prosesinin təşkilinə deyil, məzmunun mənimsənilməsinə üstünlük verir, mühazirə və testlərdən bolluca istifadə edirlər. Əsasən tez və rahat qiymətləndirildiyi üçün pedaqoqlar onlardan daha çox yararlanırlar. Lakin tədqiqatlar sübut etmişdir ki, müasir təlimdə mühazirə ən yaxşı təlim forması, testlər isə qiymətləndirmənin yaxşı forması deyil.

Təhlillər belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, tənqidi təfəkkürün inkişafına dair müxtəlif metodlardan istifadə idrak proseslərini fəallaşdırır, müstəqil fəaliyyəti təmin edir, həmçinin məlumat axtarışı və emalı prosesində analiz, qavrama, anlama, qiymətləndirmə, müqayisə aparmaq, fikrini əsaslandırmaq, arqumentlər irəli sürmək, nəticə çıxarmaq, problem həllinə dair imkanlar müəyyənləşdirmək bacarıqları, planlaşdırma, çeviklik, səhvlər üzərində iş, inadkarlıq kimi xüsusiyyətləri formalaşdırır, kreativliyin inkişafına zəmin yaradır.

Tənqidi təfəkkürün inkişafı ilk növbədə müəllimdən, onun hazırlığından, seçdiyi, yararlandığı, tətbiq etdiyi metodlardan, təlim materiallarına tənqidi yanaşmasından, müstəqil, çevik qərar qəbulundan, təhsilənlərin marağı, meyil və tələbatlarının nəzərə alınmasından asılıdır.

Təlim prosesində hər iki təfəkkür növünün inkişafına nail olmaq üçün müəllim yeganə məlumat mənbəyi kimi deyil, habelə öyrənmələri stimullaşdıran qüvvə, fasilator, əlaqələndirici qismində çıxış etməli, tədqiqatın aparılması, yeni, naməlum məsələlərin öyrənilməsi üçün münbit şərait yaratmalıdır.

Sadalanan metodlarla yanaşı, tənqidi təfəkkürün inkişafına təkan verən başqa üsullar da vardır. Təlim prosesində səmərəli nəticələrin əldə olunması çoxçeşidli metodlar vasitəsilə mümkündür. Hər iki təfəkkür növünün inkişafı vaxt aparan və gərgin əmək tələb edən prosesdir. Bu səbəbdən qeyd olunan priyomlar təhsilin ilk səviyyəsindən etibarən müəllimin gündəlik fəaliyyətində nəzərə alınmalıdır.

Deyilənləri nəzərə alaraq, hesab edirik ki, təlim prosesində tələbələrə tənqidi təfəkkürün inkişafı, dərk etmə vasitələrinin və lazımı məlumatın əldə olunması və təhlili kreativliyin inkişafına bilavasitə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H., Zeynalova N. Pedaqogika, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 456 s.
2. Qəndilov R., Zeynalova N. Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil. Müəllimlər üçün tədris vəsaiti (V-IX sinflər), Bakı: Çapağolu, 2007, 496 s.

3. Zeynalova N. Müasir təhsilin əsasları: Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 288 s.
4. Davison J. and Dowson J. (2003). Learning to Teach English in the Secondary School: A Companion to School Experience, 2nd Edition. London: Routledge.
5. De Bono E. (1976). Practical Thinking. Middlesex: Penguin Books, p. 165.
6. De Bono E. (1969). The Mechanism of Mind. Middlesex: Penguin Books, p. 228.
7. Glaser E. (1985). "Critical Thinking: Educating for Responsible Citizenship in a Democracy," National Forum, pg. 25.
8. Koestler A. (1975). The Act of Creation. London: Pan Books, p. 178.
9. Lambert D. and Balderstone D. (2000). Learning to Teach Geography in the Secondary School: A Companion to School Experience, London: Routledge.

СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЙ “КРИТИЧЕСКОЕ” И “КРЕАТИВНОЕ” МЫШЛЕНИЕ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ НА ПРАКТИКЕ

Н.Э.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье дана подробная информация о критическом мышлении, его сущности, значении и роли в формировании креативного мышления. Исследованы связи между критическим мышлением и креативностью, и высказывания ученых по данному вопросу. Описаны методы, влияющие на развитие критического мышления в учебном процессе и проанализировал каждый описанный метод. В статье представлена сравнительная информация о положительных и отрицательных сторонах каждого метода, влияющего на развитие мышления. В заключении приходим к выводу, что развитие мышления зависит от педагога, его подготовки, применяемых методов и педагогических навыков.

Ключевые слова: критическое мышление, креативное мышление, метод, кейс, анализ, принятие решений, суждение

THE CONTENT OF THE NOTIONS OF “CREATIVE” AND “CRITICAL” THINKING, AND THE PROBLEMS OF THEIR USAGE IN THE PRACTICE

N.E.ZEYNALOVA

SUMMARY

The article provides detailed information about critical thinking, its essence, meaning and role in the formation of creative thinking. Connections between critical thinking and creativity, and statements of scientists on the matter are investigated. The author described the methods influencing the development of critical thinking in the educational process and analyzed each described method. The article presents comparative information on the positive and negative aspects of each method that affects the development of thinking. In conclusion, the author concludes that the development of thinking depends on the teacher, his training, methods and pedagogical skills.

Key words: critical thinking, creative thinking, method, case, activity, analysis, decision-making, opinion